

TANRI SİZİ İZLİYOR: TANRI'YLA İLGİLİ KAVRAM ÇAĞRIŞIMLARI ANONİM BİR EKONOMİK OYUNDA SOSYAL DAVRANIŞI ARTIRIYOR

God Is Watching: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game

Azim F. SHARİFF - Ara NORENZAYAN

Doç. Dr., İngiliz Kolombiya Üniversitesi, Kanada – Prof. Dr., İngiliz Kolombiya Üniversitesi, Kanada

Assoc. Prof., University of British Columbia, Kanada – Prof. Dr., University of British Columbia, Kanada

✉ azim@psych.ubc.ca ✉ ara@psych.ubc.ca

Çeviren / Translator:

Osman Zahid ÇİFÇİ

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

Assoc. Prof., Selçuk University Faculty of Islamic Sciences Department of Philosophy and Religious Studies Department of Philosophy of Religion, Konya, Turkey

✉ zahid.cifci@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-0348-594X>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Çeviri / Translation

Geliş Tarihi / Received: 02.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 25.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2022

” Atıf / Cite as: F. Shariff, Azim – Norenzayan, Ara. “Tanrı Sizi İzliyor: Tanrı'yla İlgili Kavram Çağrışımları Anonim Bir Ekonomik Oyunda Sosyal Davranışı Artırıyor”. çev. Osman Zahid Çifçi. *Mütefekkir* 9/17 (2022), 247-262. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1130991>

© **Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

TANRI SİZİ İZLİYOR* TANRI'YLA İLGİLİ KAVRAM ÇAĞRIŞIMLARI ANONİM BİR EKONOMİK OYUNDA SOSYAL DAVRANIŞI ARTIRIYOR**

Öz

Bu yazıda, anonim diktatör oyununda¹ dinin toplum yanlısı davranışları artırıp artırmadığını belirlemek için tasarlanmış iki deney sunmaktayız. Nötr veya hiçbir kavramın olmadığı durumların aksine Tanrı kavramının dolaylı olarak dahil edildiği durumlarda denekler tanımadıkları yabancı kişilere karşı daha fazla cömert olmaktadır. Gözlemlenen bu etki en az seküler ahlâki kurumlarla bağlantılı düşüncelerin ön plana çıktığı zamanki kadar güçlüdür. Kendi kendine kabul edilmiş dindarlık, toplum yanlısı davranışlarla bağlantılı görünmemiştir. Bu yazıda, dinî uyarıcıların cömertlik üzerinde ideomotor etkisi olduğuna veya doğaüstü gözlemcilerin varlığı fikrini harekete geçirdiğine odaklanarak bu etkinin altında yatan farklı olası mekanizmaları tartışacağız. Daha sonra ise dini eski büyük toplumların ortaya çıkmasını kolaylaştıran bir unsur olarak kabul eden fikirlerin sonuçlarını ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Oyun Teorisi, Tanrı, Din-Davranış İlişkisi.

God Is Watching: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game

Abstract

We present two studies aimed at resolving experimentally whether religion increases prosocial behavior in the anonymous dictator game. Subjects allocate more money to anonymous strangers when God concepts were implicitly activated than when neutral or no concepts were activated. This effect was at least as large as that obtained when concepts associated with secular moral institutions were primed. A trait measure of self-reported religiosity did not seem to be associated with prosocial behavior. We discuss different possible mechanisms that may underlie this effect, focusing on the hypotheses that the religious prime had an ideomotor effect on generosity or that it activated a felt presence of supernatural watchers. We then discuss implications for theories positing religion as a facilitator of the emergence of early largescale societies of cooperators.

Keywords: Philosophy of Religion, Psychology of Religion, Game Theory, God, Religion-Behavior Relationship.

Birçok teorisyen, her şeyi bilen ve her yerde olan doğaüstü unsurların bilişsel kullanılabilirliğinin geniş insan topluluklarının evrimi üzerinde önemli bir etkisi olduğunu iddia etmektedir. Yönettikleri sosyal gruba

* Azim F. Shariff - Ara Norenzayan, "God Is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game", *Psychological Science* 18/9 (Eylül 2007), 803-809. Bu çalışma Sage Publications'tan alınan 07.03.2022 tarih, 5263471189089 numaralı izne istinaden çevrilmiştir.

** Deneysel iktisat teorisi. "Oyun teorisi iki veya daha fazla kişi veya kurumun (oyuncular) birinin hareketinin sonucunun, sadece kendi hareketine değil, diğer oyuncuların da hareketlerine bağlı olduğu durumları analiz etmek için kullanılan bir tekniktir." Murat Yalçıntaş, "Ekonomik Karar Almada Adalet ve Oyun Teorisi", *Maliye ve Finans Yazıları* 1/103 (30 Nisan 2015), 247-273.

¹ Oyun teorisi içerisinde yer alan Ültimatom Oyunu'nun türevlerinden birisidir. Diktatör oyunu deneyleri yapılırken deneklerden birisi "diktatör" olarak seçilerek bir miktar para ona verilir. Paranın isterse diktatör tarafından diğer oyuncu veya oyunculara verilebileceği söylenir. Paranın nasıl dağıtılacağına karar verme yetkisi diktatör olarak seçilen kişiye aittir (Çevirenin Notu).

yönelik duygusal ritüelleri ve maliyetli bağlılıklarına rağmen bu tür unsurların hayali varlığı, köken itibarıyla durumla ilgisiz olan bireylerin iş birliği ile etkileşime girmesine izin veren bir araç olabilir.² Bu makalede sunulan araştırma, sosyal bilimlerin ilgi alanına giren kültürel olarak yaygın iki geniş sınıf -dinî inançlar ve ilgisiz yabancılar arasındaki iş birliğine dayalı davranış- arasındaki bu bağlantıyı deneysel olarak araştırmıştır.

Dinin prososyal (toplum yanlısı) ve antisosyal etkilerini belgeleyen anekdotlar bol olsa da ampirik literatür dinin, toplum yanlısı davranışlardaki rolü hakkında karışık sonuçlar üretmektedir. Sosis ve Ruffle,³ dinî ve seküler İsrail'in ortak kullanılan yerleşim bölgelerinde (kibbutz) iş birliğine dayanan deneysel bir bilardo oyununda insanların cömertlik düzeylerini araştırmış ve dindar bireylerin daha yüksek düzeyde, günlük cemaatle ibadetlere katılan dindar erkeklerin ise en yüksek düzeyde iş birliği yaptığını bulmuştur. Batson ve meslektaşları,⁴ dindar insanların, dindar olmayan insanlara göre başkalarıyla ilgilenme konusunda daha istekli olduklarını, ancak fedakarane davranışın laboratuvar ölçümlerinin genellikle bu farkı doğrulamakta başarısız olduğunu göstermiştir. Dahası, çalışmalar dinine bağlı insanlar arasında yardımseverliğin daha yüksek olduğunu gösterse de bu bulgu, insanların daha şefkatli olmasından veya diğer insanlara faydalı olmayı istemelerinden ziyade, başkalarından övgü almak ve suçluluk duygularından kaçınmayı istemeleri gibi egoist güdülerle daha iyi açıklanmaktadır.

Bu bulgular ne kadar aydınlatıcı olsa da din ve toplum yanlısı davranış üzerine yapılan araştırmalar, korelasyonel yaklaşımlara oldukça bağımlı olmaları nedeniyle sınırlandırılmıştır. Dindarlık ve toplum yanlısı davranış arasında bir ilişki bulunursa, toplum yanlısı bir eğilime sahip olmanın kişinin dindar olmasına neden olması ve suçluluk veya empatiye eğilim duyan kişinin hem işbirlikçi davranışa hem de dindarlığa yönelmesi de aynı derecede olası olur, dolayısıyla dinî inançlar bir şekilde toplum yanlısı davranışa neden olur. Doğüstü inançları nedensel bir faktör olarak inceleyen çalışmalar nadirdir. Bering,⁵ 3 yaşındaki çocukların hile yapma

² Örneğin: Scott Atran - Ara Norenzayan, "Religion's Evolutionary Landscape: Counterintuition, Commitment, Compassion, Communion", *The Behavioral and Brain Sciences* 27/6 (Aralık 2004), 713-730; discussion 730-770; William Irons, "How Did Morality Evolve?", *Zygon* 26/1 (01 Mart 1991), 49-89; R. Sosis - Bradley J. Ruffle, "Ideology, Religion, and the Evolution of Cooperation: Field Experiments on Israeli Kibbutzim" (Research in Economic Anthropology, Research in Economic Anthropology, 2004), 89-117.

³ Sosis - Ruffle, "Ideology, Religion, and the Evolution of Cooperation".

⁴ C. Daniel Batson vd., "Religious Prosocial Motivation: Is It Altruistic or Egoistic?", *Journal of Personality and Social Psychology* 57/5 (1989), 873-884; C. Daniel Batson, *Religion And The Individual: A Social-Psychological Perspective* (New York, 1993).

⁵ J. M. Bering, "On Reading Symbolic Random Events: Children's Causal Reasoning About Unexpected Occurrences." (Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity Conference, Atlanta, 2003); Jesse M. Bering, "The Folk Psychology of Souls", *The Behavioral and Brain Sciences* 29/5 (Ekim 2006), 453-462; discussion 462-498.

(“yasak bir kutuyu açma”) eğilimini, onları buldukları odada görünmez bir unsurun (“Prenses Alice”) bulunduğuna ikna ederek azaltmıştır. Farklı bir çalışmada, özel test odalarında ölü bir lisansüstü öğrencinin hayaletinin görüldüğü kendilerine söylenen üniversite öğrencileri, bilgisayarlı bir uzamsal akıl yürütme görevinde, hiçbir şey söylenmeyen öğrencilere göre hile yapmaya daha az eğilim göstermişlerdir.⁶ Bu çalışmalar, belirgin doğüstü unsurların düşünülmesinin hile davranışını frenlediğini göstermektedir.

Sunulan bu çalışmada, özellikle Tanrı tasavvurlarının bencil ve toplum yanlısı davranış üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırma tasarımı iki açıdan özgün olarak kabul edilebilir. İlk olarak, deneklerin Tanrı ile ilgili kavramlar üzerinde bilinçli olarak düşünmesine izin vermeden, bu kavramları dolaylı olarak harekete geçirmek için deneysel bir sürecin başlatılmış olmasıdır. İkinci olarak, sadece öz-bildirim ölçümlerine dayanmak yerine, psikoloji ve ekonomide iyi araştırılmış “diktatör oyunu” adında bir iş birliği davranışı paradigmasının kullanılmış olmasıdır. Oyun, toplum yanlısı eğilimlerin doğru bir göstergesini elde edebilmemiz için, oyun sürecinin yapay ödülleri yerine gerçek parasal yansımaları olan, oldukça kontrollü bir anonim ortamda oynanmıştır.

İlk çalışmanın amacı, öğrenci denekler arasında dolaylı olarak Tanrı kavramlarını öne çıkarmak ve bunun onların cömertliklerini nasıl etkilediğini incelemektir. İkinci çalışmanın amacı ise, ilk çalışmadan elde ettiğimiz ana bulgumuzu daha çeşitli bir topluluk örneğinde yeniden üretmek ve dinî uyarıcının gücünü, ahlâkı dayatan sosyal kurumların seküler uyarıcılarıyla karşılaştırmaktır.

1. ÇALIŞMA

Yöntem

Denekler

Kanada’daki British Columbia Üniversitesi’nde sergilenen posterler aracılığıyla elli denek (ortalama yaş 21; 34 kadın ve 16 erkek) alındı ve rastgele bir şekilde dinî olarak uyarılmış veya uyarılmamış durumlara atandı. Deneklerden 26’sı bir din ile özdeşleştiğini belirtirken, 24’ü herhangi bir özdeşim belirtmedi. Dindar deneklerden 19’u kendilerini Hristiyan, 4’ü Budist, 2’si Yahudi ve 1’i Müslüman olarak tanımladı. Kalan 24 denekten ise 19’u ateist ve 5’i organize dini olmayan teist olarak kategorize edildi. Din için “hiçbiri” seçeneğini seçen denekler ateist olarak tanımlandı ve Tanrı inancını değerlendiren bir ölçekte orta noktanın altında puan aldılar. Dinî bir kimlik belirtmeyen ancak yine de Tanrı inancı

⁶ Jesse M. Bering vd., “Reasoning About Dead Agents Reveals Possible Adaptive Trends”, *Human Nature* 16/4 (01 Aralık 2005), 360-381.

sorusunda orta noktadan daha yüksek puan alan denekler ise, belirli bir dinî kimlik belirtenlerle birlikte teist olarak sınıflandırıldı.

Süreç ve Malzemeler

Tüm denekler, deney süresince kapalı kapılar ardında özel odalarda oturdu. Deneklerin yarısı, Srull ve Wyer'in⁷ şifreli cümle paradigması kullanılarak örtük olarak Tanrı ile ilgili kavramlarla uyarılırken diğer yarısı herhangi bir şekilde uyarılmadı. Bu görevi takiben, her denek, başka bir deneye karşı diktatör oyununun⁸ tek seferlik, anonim bir versiyonunu oynadı. Tüm gerçek deneklere aşağıdaki talimatlar verildi:

Bu ekonomik karar verme görevinde verici olarak seçildiniz. 10 adet bir dolarlık madeni para bulacaksınız. Sizin göreviniz, bu madeni paralardan istediğiniz kadar almak ve elinizde tutmaktır, ancak, bıraktığınız her para, eğer varsa, tutması için alıcıya verilecektir.

Deneklerin itibarlarıyla ilgili endişelerini gidermek için, kararlarını yalnızca diğer deneyin bilebileceği ve kimliklerinin o denekten gizleneceği kendilerine bildirildi. Kararlarının ardından bireyler, dinî inancı ölçen ve demografik verileri toplayan bir dizi ölçüm aşamasını tamamladılar. Daha sonra her denek deneyin izlenimi ve gerçek amaçları hakkında (yazılı ve sözlü olarak) bilgilendirildi, katılım için ödeme yapıldı, teşekkür edildi ve işlemleri sona erdirildi.

Deneklerden, manipülasyon hazırlığı için dört kelimelik bir dilbilgisi cümlesi oluşturmak üzere her birinden gereksiz bir kelimeyi çıkararak 10 adet beş kelimelik cümleyi çözmeleri istendi. Örneğin, "hissetti, o, yok ettiğini, ruhu", yerine "o, ruhu hissetti" ve "tatlı, kutsal, idi, çatal" yerine "tatlı kutsalı" olacaktı. Karıştırılmış cümlelerin beşi "ruh, ilahi, Tanrı, kutsal ve peygamber" gibi hedef kelimeler içerirken ve diğer beşi ise dinle ilgisi olmayan ve başka hiçbir tutarlı kavram oluşturmayan nötr kelimeler içerdi.

Sonuçlar ve Tartışma

Önceki araştırmalar, tek seferlik anonim oyunlarda bile bazı olumlu sosyal davranışlar tespit edilmesine rağmen, bu anonim oyunda verici olanların çoğunun bencilce davrandığını ve alıcıya çok az para bıraktığını veya hiç para bırakmadığını göstermiştir.⁹ Bencilliğe olan bu eğilim, kontrol durumunda da doğrulanmıştır. Dinsel kavramlar ile uyarılan denekler diğer

⁷ Thomas K. Srull - Robert S. Wyer, "The Role of Category Accessibility in the Interpretation of Information About Persons: Some Determinants and Implications.", *Journal of Personality and Social Psychology* 37/10 (1979), 1660-1672.

⁸ Elizabeth Hoffman vd., "Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games", *Games and Economic Behavior* 7/3 (01 Kasım 1994), 346-380.

⁹ Kevin J. Haley - Daniel M.T. Fessler, "Nobody's Watching?: Subtle Cues Affect Generosity in an Anonymous Economic Game", *Evolution and Human Behavior* 26/3 (01 Mayıs 2005), 245-256; Hoffman vd., "Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games".

denek için ortalama 1,84\$ bırakmıştır. %52'si 1\$ veya daha az bırakırken, aralarından sadece %12'si 5\$ bırakmış ve hiçbiri 5\$'dan fazla bırakmamıştır. Tanrı kavramı ile uyarılanlar ise karşı tarafa ortalama 4,22\$ bırakmış, %64'ü de 5\$ veya daha fazlasını bırakmıştır. Dinsel kavramlar sunulan durumdaki kalan ortalama para miktarı, diğer durumdan 2.38\$ daha fazla çıkmıştır ve bu önemli bir farktır.¹⁰ Hiçbir şey bırakmayan ve sadece 5\$ bırakan denekler karşılaştırıldığında, deneklerin çoğunun kontrol durumunda (% 36) dinî olarak uyarıldıkları durumdan (% 16) daha bencilce davrandığı (hiçbir şey sunmadığı) gözlemlenirken, çoğunun da dinî olarak uyarıldıkları durumda (%52), kontrol durumunda (%12) olduğundan daha adil davranarak (tam 5 dolar teklif eden), araştırmanın bulgusunu bencillikten adalete doğru kaydirdiği belirlenmiştir.¹¹

Bu etki hem teistlerde (dinî uyarılma ve kontrol durumu arasındaki fark 1.88 \$)¹² hem de ateistlerde (dinî uyarılma ve kontrol durumu arasındaki fark 2.95)¹³ gözlemlenmiştir. Dinî kavram sunulmayan ateistler, dinî kavram sunulmayan teistlerden biraz daha az (0.97 \$) para bırakmış olsalar da, bu eğilim zayıf ve istatistiksel olarak anlamlı değildi.¹⁴ Kendi kendine kabul edilmiş Tanrı inancı, deneklerin kontrol durumunda ne kadar para harcadıklarının iyi bir göstergesi değildi.¹⁵ Sonuç olarak, Tanrı kavramlarının örtük olarak sunulması, toplum yanlısı davranışı artırmış (yani, deneklerin bir yabancı için bıraktıkları para artmış) ve bu etki hem teistler hem de ateistlerde gözlenmiştir. Bencil davranışları kısıtlamada dinî kavramların örtük bir şekilde sunulmasının, açık bir şekilde sunulmasından çok daha etkili olduğu kanıtlanmıştır.

Bu bulgular dikkat çekici olsa da genellenebilirliği öğrenci örnekleme dayalı olması nedeniyle sınırlıdır. Ekonomik oyunlarda bu tür örneklemin yürütülmesi, dünya çapında daha büyük ve daha çeşitli grupları temsil etmeyebilir.¹⁶ Ayrıca, bu çalışmanın sonuçları, kontrol grubuna nötr bir kavram sunulmadığı için eleştiriye açıktır. Dinî kavramlara özellikle vurgu yapmaktan ziyade denekleri sadece kelimelerle uyarmanın, kontrol ve dinî uyarım yapılan durumlar arasında farklılığa yol açması pek olası kabul edilmese de mümkündür. Ayrıca, dinî kavramların örtük bir şekilde uyarılmasının, deneklerin bilinçsiz davranışlarını gerçekten etkilediği tam olarak tespit edilmemiştir. Bu nedenle, tüm bu endişeler ikinci çalışmada ele alınmıştır.

¹⁰ $t(48) = 3.69, p < .001, prep = .99, d = 1.07$

¹¹ $X^2(1, N = 29) = 7.5, p = .006, prep = .96$

¹² $t(29) = 2.25, p = .032, prep = .91, d = 0.84$

¹³ $t(17) = 2.70, p = .015, prep = .94, d = 1.31$

¹⁴ $t(23) = 1.34, s = .19, prep = .73$

¹⁵ $r(24) = .23, p = .29, prep = .65$

¹⁶ Joseph Henrich vd., "Economic Man' in Cross-Cultural Perspective: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies", *Behavioral and Brain Sciences* 28/6 (2005), 795-815.

2. ÇALIŞMA

Genel Bakış

İkinci çalışmada ilk çalışmanın bulgularını çoğaltmak ve genişletmek amaçlanmıştır. Bu çalışmada dört önemli değişiklik söz konusudur. İlk olarak, bir üniversite örnekleme dayanak yerine, Kanada, Vancouver'daki daha geniş bir topluluktan denekler alındı. İkinci olarak uyarıcı olmayan kontrol durumu, nötr bir uyarıcı sunularak değiştirildi. Üçüncüsü ve en önemlisi, seküler ahlâk kurumlarında dinî uyarıcının gücünü incelemek için ek bir uyarıcı koşulu daha getirildi. Voltaire¹⁷ ve Rousseau'dan¹⁸ beri siyaset felsefecileri, her ne kadar kolay olmasa da herhangi bir ahlâkî veya dinî kazanımın, dinî olmayan kaynaklardan da elde edilebileceğini savunmuşlardır. Bir yargı sistemi veya daha geniş anlamıyla sosyal bir sözleşme, bu tür seküler ahlâkî etki kaynaklarının en güçlü modern örnekleri olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak, ikinci çalışmada, dinî ve seküler uyarıcıların etkisini karşılaştırmak için seküler- uyarıcı bir durum eklenmiştir. Son olarak ise, uyarıcıların deneklerin dinî düşüncelerini harekete geçirdiğine dair herhangi bir farkındalık bildirip bildirmediikleri incelenmiştir.

Yöntem

Denekler

Vancouver'ın etrafına yerleştirilen posterler ve gazete ilanları aracılığıyla 78 denek işe alınmıştır. Bu deneklerden 3'ü, çalışmanın hipotezi hakkındaki şüpheleri nedeniyle analizden çıkmış ve 75 denek üç durum arasında eşit olarak dağıtılmıştır. Deneklerden sadece %22'si öğrenciydi ve örneklem oldukça çeşitliydi. Yaşlar (Ortalama 44 yaş) 17 ile 82 arasında değişiklik göstermiştir. Yıllık hane gelirleri (Ortalama 35.000 \$) 10.000 \$ altı ile 80.000 \$ üstü arasında değişmektedir. Bu çalışmadaki konuların kategorizasyonunun bir kısmı Birinci Çalışma'da yer almayan yeni bir soruya verilen yanıtlara dayandırılmış ve bu soruda, deneklerden kendilerini dindar, manevi, agnostik veya ateist olarak görüp görmediklerini işaretlemeleri istenmiştir. Dinlerini belirten deneklerden 25'i kendilerini Hıristiyan, 3'ü ise Yahudi olarak tanımlamıştır. Kalan 47 denekten 21'i kendisini "manevi", 22'si agnostik veya ateist olarak belirtmiş ve 4'ü ise soruya cevap vermeyi reddetmiştir. Denekler, ancak kendilerini ateist veya agnostik olarak tanımladıklarında ateist olarak kategorize edilmiş ve Tanrı inancını değerlendiren ve ilk çalışmaya göre daha katı bir kriter olan yeni soruda ölçeğin orta noktasının altında puan almışlardır. Diğer tüm denekler ise teist olarak sınıflandırılmıştır.

¹⁷ Voltaire, *The Portable Voltaire*, çev. Ben Ray Redman (New York: Penguin Books, 1977).

¹⁸ Jean-Jacques Rousseau - Henry J. Tozer, *The Social Contract, or, Principles of Political Right* (London: Penguin Books, 1968).

Süreç

Birkaç önemli farklılık dışında, denekler önceki deneydekiyle aynı protokolü izlemiştir. Deneklerin, rastgele olarak verici veya alıcı olarak seçildiklerine, bu seçim sonucunda tesadüfen verici olduklarına ve verdikleri kararın kendilerinden sonraki kişiyi etkileyeceğine inanmaları teşvik edilmiştir. Kontrol durumundaki deneklere nötr bir uyarıcı verilmiştir ve kendileri aynı karmaşık cümle görevini tamamlamış, ancak karıştırılmış cümleler kasıtlı olarak belirli bir kavramı çağrıştıran herhangi bir uyarıcı içermemiştir. Seküler uyarıcı durum, deneklerin yurttaşlık, jüri, mahkeme, polis ve sözleşme gibi hedef sözcükleri içeren karmaşık ifadeleri çözmesini gerektirmiştir. Dinî uyarıcı durumdaki denekler ise Birinci Çalışma'dakiler ile aynı cümleleri çözmüşlerdir.

Denekler, çalışmanın sonunda dindarlıkları ve Tanrı'ya inançları ile ilgili sorular da dahil olmak üzere demografik değerlendirmeleri yanıtlamışlardır. Anketin sonunda şu iki soru sorulmuştur: (a) "Lütfen bu çalışmanın şu ana kadar ne hakkında olduğunu kısaca tahmin edin" ve (b) "Bu çalışmanın hakkında anlamadığınız veya tuhaf bulduğunuz bir kısmı oldu mu?" Ayrıca, deneklerle sözlü olarak görüşülerek, karışık cümleler göreviyle ilgili dile getirdikleri endişeler belgelenmiştir.

Sonuçlar ve Tartışma

Uyarıcıların Etkisi

İlk araştırmanın ana etkisi bu çalışmada da tekrarlanmıştır. Dinî uyarıcı durumdaki denekler ortalama 4,56\$ teklif ederlerken, kontrol durumundaki denekler arada 2,00\$ fark ile 2,56\$, teklif etmişlerdir.¹⁹ Örneklemin daha çeşitli olması, teklif edilen para miktarının önceki çalışmadan önemli ölçüde daha yüksek bir varyasyona sahip olmasına sebep olmuş olabilir. Birinci Çalışma'da olduğu gibi, dinî uyarıcının araştırmanın tipik odağını bencillikten adalete kaydırması olmasına dikkat edilmelidir. Deneklerin daha yüksek bir oranı, kontrol durumunda (%40) dinî-uyarıcı duruma (%12) göre daha bencil davranırken (hiçbir şey teklif etmeyerek), deneklerin daha yüksek bir oranı (tam olarak 5\$ teklif ederek) ise dinî-uyarıcı duruma (%44) kontrol durumuna (%28) göre daha adil davranmıştır.²⁰

Bu örnekte, ilk çalışmadan farklı olarak, dinî uyarımdan kaynaklanan zayıf bir etkileşim vardır,²¹ bu da dinî uyarımın etkisinin teistlerde ateistlerde olduğundan daha güçlü olduğunu ve tek başına ateistler üzerinde önemsiz bir etkisi olduğunu göstermiştir ($t < 1$). Çalışmalar arasındaki bu tutarsızlık Genel Tartışma bölümünde daha ayrıntılı olarak

¹⁹ $t(48) = 2,47, p < .02, prep = .93, d = 0,71$

²⁰ $X^2(1, N = 31) = 4.40, p = .036, prep = .90$

²¹ $F(1, 46) = 2.22, p = .14, prep = .78$

ele alınmıştır. Kontrol durumunda ateistler ve teistler yine farklılık göstermemiştir ($t < 1$). Kendi kendine kabul edilen Tanrı inancı ise, nötr uyarı ve kontrol durumlarında deneklerin ne kadar para teklif ettiğini iyi yordayamamıştır.²²

Seküler uyarım, neredeyse dinî uyarım kadar büyük bir etkiye sahip olmuştur. Seküler uyarım uygulanan denekler, kontrol durumundakilerden ortalama olarak 4.44\$ veya 1.88\$ daha fazla para bırakmışlardır.²³

Araştırma Sonrası Sorgu

Asıl soru, deneklerin karıştırılmamış cümleler görevindeki terimlerin kendilerine dinî inançları hatırlattığına dair herhangi bir farkındalık bildirip bildirmediikleri veya bu farkındalığın ekonomik karar verme testindeki kararlarını etkileyip etkilemediğiydi. Bu ve ilgili uyarı yaklaşımlarını kullanan önceki araştırmalarda olduğu gibi, deneklerin büyük çoğunluğu bu bağlantı hakkında herhangi bir farkındalık bildirmemiştir.²⁴ Sadece üç denek (2 kontrol durumunda ve 1 seküler uyarım durumunda), araştırma sorularına yanıt olarak dinî kavramların cömertlikle nasıl ilişkili olduğuna dair görüş belirtmiş ve bu kişiler analizden çıkarılmıştır. Araştırma sonrası sorgu yanıtlarında beş denek (2 dinî uyarım durumunda, 2 kontrol durumunda ve 1 seküler uyarım durumunda) genel olarak belirsiz terimler ile dinden söz etmiştir. Bu beş denek analizlerden çıkartılmamıştır. Sonuç olarak, bu 5 deneği çıkarmanın veya çıkarılan üç deneği analize dahil etmenin nihai sonuçlar üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı keşfedilmiştir. Ayrıca, dinden söz eden bu sekiz denek, üç durum boyunca eşit olarak dağılmıştır (çoğunluk kontrol ve seküler uyarım durumlarındadır). Bu da bu kişilerin dine atıfta bulunmalarının uyarılma sürecinden kaynaklanmadığını göstermektedir. Sadece birkaç denek dinden bahsetmiştir, çünkü dindarlıkları hakkında sorular içeren araştırma sonrası sorgu, demografik sorulardan hemen sonra gelmiştir.

Araştırma sonrası yapılan sorgu üzerine elde edilen bu bulgular literatürle tutarlıdır ve bu bulgular, çalışmamızda kullanılan yöntemi kullanarak kategorileri, hedefleri ve duyguları uyarmanın, uyarıldığının farkında olmadığını bildiren deneklerin²⁵ bile davranışını etkilediğini göstermektedir. Birlikte ele alındığında, veriler, ana bulgularımızın uyarı süreci ve talep özellikleri ile açıklanamayacağı sonucuna işaret etmektedir.

²² $r(25) = -.12, p = .58, \text{prep} = .50$

²³ $t(48) = 2.29, p < .03, \text{prep} = .92, d = 0.67$

²⁴ İncelemeler için bk. John A. Bargh - Tanya L. Chartrand, "The Unbearable Automaticity of Being," *American Psychologist* 54/7 (1999), 462-479; Russell H. Fazio - Michael A. Olson, "Implicit Measures in Social Cognition. Research: Their Meaning and Use", *Annual Review of Psychology* 54/ (2003), 297-327.

²⁵ Örneğin: John A. Bargh vd., "Automaticity of Social Behavior: Direct Effects of Trait Construct and Stereotype Activation on Action.", *Journal of Personality and Social Psychology* 71/2 (1996), 230-244.

Tartışma

Bu nedenle, bu çalışma dinî uyarımın toplum yanlısı etkisinin üniversite öğrencileriyle sınırlı olmadığını ve daha büyük bir örneklem üzerinde de güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca, kontrol durumunda nötr bir uyarıcı kullanıldığı ve araştırma sonrası yapılan sorgunun uyarmanın dinî doğasına dair az da olsa yansıtıcı farkındalığı ortaya çıkardığı göz önüne alındığında, dinî kavramların toplum yanlısı davranış üzerindeki etkisinin, uyarma sürecinin bir eseri veya talep özelliklerinin bir yan ürünü olma olasılığı ekarte edilebilir. Son olarak, seküler ahlâkî kurumlarla ilgili kavramların örtük olarak uyarılmasının, bencilliği, dinî telkin kadar sınırladığı ortaya koyulmuştur.

GENEL TARTIŞMA

Örtük olarak sunulan Tanrı'ya ilişkin kavramlar, davranış anonim ve yabancılara yönelik olsa bile, toplum yanlısı davranışı arttırmıştır. Tanrı'ya ilişkin kavramlar, bencilliği azaltmada seküler sosyal sözleşme kavramlarıyla aynı etkiye sahip olmuştur ve bu etki oldukça büyüktür. Ancak, Tanrı ile ilişkili kavramların ateistleri ne kadar etkilediğine dair bulgular belirsizdir. İlk çalışma ateistler üzerinde net bir etki göstermiş, ancak bu etki ikinci çalışmada neredeyse yok olmuştur. Bu konuda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmasına rağmen, ikinci çalışmadaki tutarsızlığın daha katı hale gelen ateizm tanımından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Açık sözlü ateistlerin, diğer dindar olmayan insanlardan farklı olarak, doğaüstü unsurların varlığından örtük düzeyde bile şüphe duymaları olasıdır. Ateizm hakkındaki bu soruları gelecekteki araştırmalar için şimdilik cevapsız bırakarak deneklerin çoğunda gözlemlenen etki için olası açıklamaları incelemeye geçiyoruz.

Olası Açıklamalar

Toplum yanlısı davranış, artan olumlu veya olumsuz ruh halinden²⁶ veya empatik endişe duygularının artmasından etkilenebilir.²⁷ Dinî uyarımın, bu mekanizmalarla hareket ederek toplum yanlısı davranışları arttırmış olması mümkündür. Bununla birlikte, denekler uyarıldıktan hemen sonra hissedilen olumlu ve olumsuz etkiyi²⁸ ve eğilimsel empatiyi ölçtüğümüz bir takip çalışmasında²⁹ bu uyarılmalara dair hiçbir kanıt

²⁶ Mark Schaller - Robert B. Cialdini, "Happiness, Sadness, and Helping: A Motivational Integration.", *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior*, Vol. 2. (New York, NY, US: The Guilford Press, 1990), 265-296.

²⁷ Nancy Eisenberg - Paul A. Miller, "The Relation of Empathy to Prosocial and Related Behaviors.", *Psychological Bulletin* 101/1 (1987), 91-119.

²⁸ D. Watson vd., "Development and Validation of Brief Measures of Positive and Negative Affect: The Panas Scales", *Journal of Personality and Social Psychology* 54/6 (Haziran 1988), 1063-1070.

²⁹ Azim F. Shariff - Ara Norenzayan, *The Effect of Religious Priming on Affect and Attitudes*, Unpublished raw data (2006).

bulunamamıştır. Dinî uyarım uygulanan denekler olumlu ya da olumsuz ruh hallerinde veya empatik kaygılarında herhangi bir artış bildirmemişlerdir.

Dinî uyarımın toplum yanlısı davranış üzerindeki etkisinin iki olası teorik açıklaması gelecekte daha fazla araştırılmalıdır. Bu açıklamalardan ilki, algısal kavramları harekete geçirmenin, bu kavramlarla uyumlu hedeflerin, planların ve motor aktivitenin olasılığını arttırdığını savunan davranışsal-uyarıcı veya ideomotor-eylem yaklaşımıdır.³⁰ “Tanrı” ve “peygamber” gibi doğaüstü terimler, anlamsal ve dinamik olarak cömertlik ve hayırseverlik davranışlarıyla ilişkili olan ahlâkî davranışlara atıfta bulunabilir. Denekler bu kavramlar etkinleştirildiğinde, itibar endişelerinden bağımsız olarak, otomatik olarak daha cömert davranmış olabilirler. Bu güdü, “kaba” davranış olarak uyarıldığında deneklerin konuşmayı kesme olasılıklarının daha yüksek olması veya “yaşlı insan” kalıp yargıları uyarıldığında öğrencilerin daha yavaş yürümesindeki³¹ davranış kalıplarına benzerdir.

Başka bir olası açıklama da, dinî uyarımın doğaüstü unsurların varlığını hatırlattığı ve bu algının daha sonra toplum yanlısı davranışı artırdığıdır.³² Dinlerde, büyük ölçüde farklılık gösterse de tüm inançların merkezinde, ölüme, cehalete ve yanılısamaya meydan okuyan, maliyetli fedakarlıklar talep eden ve gruplar halinde davranışları yöneten bir veya daha fazla, her yerde hazır ve nazır olup her şeyi bilen ahlâkî unsurların yer aldığı fikri vardır.³³ Cömertliğin, anonimliği zayıflatan ve işbirlikçi oyunlarda itibar kaygılarını harekete geçiren küçük değişikliklere bile duyarlı olduğu kanıtlanmıştır.³⁴ Yabancı bireylere yönelik yoğun işbirlikçi davranışların kısa vadeli çıkarlardan bağımsız olup olmadığı konusundaki tartışmalar devam etmektedir.³⁵ Bununla birlikte, itibar yönetimi, bencil bireylerin tespit edildiği ve gelecekteki işbirlikçi girişimlerden men edildiği ölçüde, yabancılar arasındaki işbirlikçi davranışın evrimsel istikrarını açıklamaya yardımcı olabilir.

³⁰ Bargh vd., “Automaticity of Social Behavior: Direct Effects of Trait Construct and Stereotype Activation on Action.”

³¹ Bargh vd., “Automaticity of Social Behavior: Direct Effects of Trait Construct and Stereotype Activation on Action.”

³² Doğaüstü unsurlar hakkındaki benzer gözlemler için bk. Bering, “The Folk Psychology of Souls”; Pascal Boyer, *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought* (New York: Basic books, 2001).

³³ S. Atran, *In gods we trust: The evolutionary landscape of religion*, ed. null, 2002; Atran - Norenzayan, “Religion’s Evolutionary Landscape”; Ara Norenzayan - Ian G. Hansen, “Belief in Supernatural Agents in the Face of Death”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 32/2 (01 Şubat 2006), 174-187.

³⁴ Haley - Fessler, “Nobody’s Watching?: Subtle Cues Affect Generosity in an Anonymous Economic Game”; Hoffman vd., “Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games”.

³⁵ Örneğin: Herbert Gintis vd., “Explaining Altruistic Behavior in Humans”, *Evolution and Human Behavior* 24/3 (01 Mayıs 2003), 153-172.

Yakın tarihli bir deney,³⁶ bilgisayar arka planına yerleştirilmiş göz bebekleri kadar küçük bir ipucunun bile diktatör oyununda sunulan para miktarını artırdığını keşfetmiştir. Benzer şekilde, iki göz bebeği görüntüsü, bir üniversite salonunda içecekler için para toplamak için kullanılan bir “dürüstlük kutusuna” yapılan para katkılarını artırmıştır.³⁷ Sadece göz bebeklerinin varlığı bile cömertliği artırabiliyorsa, doğaüstü bir unsura duyulan inancın Bering ve diğerleri³⁸ tarafından yapılan bir deneyde gösterildiği gibi (ölü bir yüksek lisans öğrencisinin hayaletinin test odasında yaşadığı inancının kopya çekmeyi azaltması), benzer etkiler yaratması çok muhtemeldir. Özetle, Tanrı’ya ilişkin kavramların uyarılması bilinçsiz olarak gerçekleşse bile, yine de bir duyu girdisi olarak algılandığı için deneklerin kendilerini izleyen bir izleyicinin varlığı konusunda uyarıldığını öne sürmekteyiz. Dolayısıyla bu izlenme duygusu, daha sonra itibarla ilgili endişeleri harekete geçirerek durumun anonimliğine zarar vermiş ve sonuç olarak bencil davranışı engellemiştir.

Tanrı ile ilişkili kavramların toplum yanlısı davranış üzerindeki etkisinden bu mekanizmalardan yalnızca birinin sorumlu olmasına gerek yoktur. Dinî duygular yüzlerce nesil boyunca düzenlenerek mükemmelleştirilmiş ve birden fazla psikolojik mekanizmaya dayandırılmış olabilirler,³⁹ ki bu da gelecekteki araştırmalarda keşfedilmeye açık bir olasılıktır.

Din ve Medeniyetin Kökenleri

Pek çok spekülasyon, dinî ikonografinin ortaya çıkışının nüfusun yoğun olduğu yerlerde ani bir artışa denk gelişinin nedenlerine odaklanmıştır.⁴⁰ İlk dinlerin nüfus artışı büyük ölçüde kolaylaştırmış olması mümkündür -hatta muhtemeldir. Yaklaşık 12.000 yıl önce, geri dönmeyen firarilerin tehdidi nedeniyle grup ebatları küçük kalmıştır.⁴¹ Sosyal bir grup, akraba seçilimi⁴² ile birbirine bağlanmış genetik olarak ilişkili bireyler ve karşılıklı fedakarlıkla bağlı bir avuç tanınmış komşu ile sınırlıydı.⁴³ Durkheim’dan Rappaport’a kadar, din teorisyenleri tipik olarak, dinin sosyal olarak

³⁶ Haley - Fessler, “Nobody’s Watching?: Subtle Cues Affect Generosity in an Anonymous Economic Game”.

³⁷ Melissa Bateson vd., “Cues of Being Watched Enhance Cooperation in a Real-World Setting”, *Biology Letters* 2/3 (22 Eylül 2006), 412-414.

³⁸ Bering vd., “Reasoning About Dead Agents Reveals Possible Adaptive Trends”.

³⁹ Daniel C. Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (New York, NY: Viking, 2006).

⁴⁰ Cauvin Jacques, *Birth Gods and Origins Agriculture (New Studies in Archaeology) [Paperback] Cauvin, Jacques* (Cambridge, 1999).

⁴¹ Robert Axelrod, *The Evolution of Cooperation* (New York, 1984).

⁴² W. D. Hamilton, “The Genetical Evolution of Social Behaviour. I”, *Journal of Theoretical Biology* 7/1 (01 Temmuz 1964), 1-16.

⁴³ Robert L. Trivers, “The Evolution of Reciprocal Altruism”, *The Quarterly Review of Biology* 46/1 (01 Mart 1971), 35-57.

uyumlu etkilerini doğaüstü unsurlara inanmaktan ziyade maliyetli ritüellere toplu katılıma bağlamışlardır.⁴⁴ Ancak, mevcut çalışmalarda, doğaüstü unsurlara bağlılığın bu konuda merkezi bir rol oynamış olabileceğine dair kanıtlar bulunmuştur. Doğaüstü ve ahlâkçı unsurların kültürel dağılımı, iş birliği çemberini yabancılara kadar genişlettiyse, küçük topluluklar, Eriha ve Ur'un ilk şehirlerinden günümüz metropollerine kadar büyük ölçekli toplumlara dönüşmüş olabilir.

Sonuçlarımıza yönelik evrimsel bir diğer açıklama, grup seçimi kavramını çağrıştırmaktadır. Yani, inanan grupların işbirliği avantajı göz önüne alındığında, kültürel olarak her yerde bulunan Tanrı kavramlarına sahip ata toplulukları, bu tür kavramları olmayan toplulukları geride bırakacaktı.⁴⁵ Bununla birlikte, dinin grup seçimi açıklamaları ve genel olarak fedakarca davranış, prensipte makul olmasına rağmen, birçok iyi bilinen teorik ve ampirik zorlukla karşı karşıyadır.⁴⁶ Tanrı'ya ilişkin kavramların uyarıldığı durumlarda cömertlik davranışının neden arttığını açıklamak için grup seçimi argümanlara başvurmak gerekmez. Daha önce de belirtildiği gibi, akla gelebilecek diğer bir durum ise, kişilerin itibar endişeleri ile bağlantılıdır. Sosyal gruplarda bireysel uygunluğu en üst düzeye çıkardıkları için doğal olarak seçilmiş bu endişeler⁴⁷ herhangi bir ahlâkî unsurun algılanması ile harekete geçirilebilir.

Tanrı'ya İlişkin Kavramların Etkilerini Ölçmek İçin Deneysel Bir Süreç

Dinler tüm topluluklarda yaygındır ve çoğu toplumda insanların çoğunluğunun yaşamları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, dinin psikolojik süreçler üzerindeki etkisinin bilimsel olarak anlaşılması sınırlıdır. Sosyal psikolojide, kavramların, hedeflerin ve duygusal durumların örtük uyarıcıları çeşitli bağlamlarda faydalı olmuştur.⁴⁸ Tanrı ile ilgili kavramların benzer nedensel ve göze batmayan uyarımları de potansiyel olarak yararlı bir dizi uygulamaya sahiptir. Bu deneysel yaklaşım, belirli dinî kavramların çok çeşitli inançlara sahip kişiler (teistler, ateistler ve aradaki herkes) üzerindeki nedensel etkisini ölçmeyi kolaylaştırmaktadır. Uyarıma büyük ölçüde bilinçli farkındalığın dışında gerçekleştiğinden, deneklerin talep özelliklerine yanıt verme veya

⁴⁴ Tartışma için bk. Richard Sosis - Candace Alcorta, "Signaling, Solidarity, and the Sacred: The Evolution of Religious Behavior", *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews* 12/6 (01 Ocak 2003), 264-274.

⁴⁵ David Wilson, *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society* (Chicago, Ill.: University of Chicago Press, 2002).

⁴⁶ Örneğin: Scott Atran, *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion* (USA: Oxford University Press, 2002).

⁴⁷ Örneğin: Bateson vd., "Cues of Being Watched Enhance Cooperation in a Real-World Setting"; Haley - Fessler, "Nobody's Watching?: Subtle Cues Affect Generosity in an Anonymous Economic Game".

⁴⁸ Bk. Bargh - Chartrand, "The Unbearable Automaticity of Being."

davranışlarını ve inançlarını bir uyarma paradigmasında bilinçli olarak gözden geçirme olasılıkları, kendileri için daha belirgin olan bir manipülasyon sürecine göre daha düşüktür. Uyarma tekniği, dinin, toplum yanlısı davranışı,⁴⁹ ahlâkî sezgileri,⁵⁰ teleolojik akıl yürütmeyi⁵¹ ve önyargıyı⁵² nasıl etkilediğini araştırmak için kullanılabilir. Dinî kavramları dolaylı olarak harekete geçiren deneysel bir yaklaşım, bilişsel ve sosyal bilimcilerin doğal bir din bilimi geliştirmeye yönelik artan çabalarına katkıda bulunabilir.

Teşekkür: Sarah Allen ve Courtney Edgar'a yardımları ve katkıları için teşekkür ederiz. Kanada Sosyal Bilimler ve Beşerî Bilimler Araştırma Konseyi bu araştırmayı Ara Norenzayan'a (410-2004-0197) hibe ve Azim F. Shariff'e (766-2005-0756) burs vererek desteklemiştir.

KAYNAKÇA

- Allport, Gordon W. - Ross, J. Michael. "Personal Religious Orientation and Prejudice." *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443. <https://doi.org/10.1037/h0021212>
- Atran, S. *In gods we trust: The evolutionary landscape of religion*. ed. null, 2002.
- Atran, Scott. *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion*. USA: Oxford University Press, 2002.
- Atran, Scott - Norenzayan, Ara. "Religion's Evolutionary Landscape: Counterintuition, Commitment, Compassion, Communion". *The Behavioral and Brain Sciences* 27/6 (Aralık 2004), 713-730; discussion 730-770. <https://doi.org/10.1017/s0140525x04000172>
- Axelrod, Robert. *The Evolution of Cooperation*. New York, 1984.
- Bargh, John A. vd. "Automaticity of Social Behavior: Direct Effects of Trait Construct and Stereotype Activation on Action." *Journal of Personality and Social Psychology* 71/2 (1996), 230-244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.230>
- Bargh, John A. - Chartrand, Tanya L. "The Unbearable Automaticity of Being." *American Psychologist* 54/7 (1999), 462-479. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.7.462>
- Bateson, Melissa vd. "Cues of Being Watched Enhance Cooperation in a Real-World Setting". *Biology Letters* 2/3 (22 Eylül 2006), 412-414. <https://doi.org/10.1098/rsbl.2006.0509>
- Batson, C. Daniel. *Religion And The Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York, 1993.
- Batson, C. Daniel vd. "Religious Prosocial Motivation: Is It Altruistic or Egoistic?" *Journal of Personality and Social Psychology* 57/5 (1989), 873-884. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.5.873>
- Bering, J. M. "On Reading Symbolic Random Events: Children's Causal Reasoning

⁴⁹ Batson, *Religion And The Individual*.

⁵⁰ A. B. Cohen - P. Rozin, "Religion and the Morality of Mentality", *Journal of Personality and Social Psychology* 81/4 (Ekim 2001), 697-710.

⁵¹ Deborah Kelemen, "Are Children 'Intuitive Theists'? Reasoning About Purpose and Design in Nature", *Psychological Science* 15/5 (01 Mayıs 2004), 295-301.

⁵² Gordon W. Allport - J. Michael Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice.", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.

- About Unexpected Occurrences.” Atlanta, 2003.
- Bering, Jesse M. vd. “Reasoning About Dead Agents Reveals Possible Adaptive Trends”. *Human Nature* 16/4 (01 Aralık 2005), 360-381. <https://doi.org/10.1007/s12110-005-1015-2>
- Bering, Jesse M. “The Folk Psychology of Souls”. *The Behavioral and Brain Sciences* 29/5 (Ekim 2006), 453-462; discussion 462-498. <https://doi.org/10.1017/S0140525X06009101>
- Boyer, Pascal. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic books, 2001.
- Cohen, A. B. - Rozin, P. “Religion and the Morality of Mentality”. *Journal of Personality and Social Psychology* 81/4 (Ekim 2001), 697-710.
- Dennett, Daniel C. *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York, NY: Viking, 2006.
- Eisenberg, Nancy - Miller, Paul A. “The Relation of Empathy to Prosocial and Related Behaviors.” *Psychological Bulletin* 101/1 (1987), 91-119. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.101.1.91>
- Fazio, Russell H. - Olson, Michael A. “Implicit Measures in Social Cognition. Research: Their Meaning and Use”. *Annual Review of Psychology* 54/ (2003), 297-327. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145225>
- Gintis, Herbert vd. “Explaining Altruistic Behavior in Humans”. *Evolution and Human Behavior* 24/3 (01 Mayıs 2003), 153-172. [https://doi.org/10.1016/S1090-5138\(02\)00157-5](https://doi.org/10.1016/S1090-5138(02)00157-5)
- Haley, Kevin J. - Fessler, Daniel M.T. “Nobody’s Watching?: Subtle Cues Affect Generosity in an Anonymous Economic Game”. *Evolution and Human Behavior* 26/3 (01 Mayıs 2005), 245-256. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2005.01.002>
- Hamilton, W.D. “The Genetical Evolution of Social Behaviour. I”. *Journal of Theoretical Biology* 7/1 (01 Temmuz 1964), 1-16. [https://doi.org/10.1016/0022-5193\(64\)90038-4](https://doi.org/10.1016/0022-5193(64)90038-4)
- Henrich, Joseph vd. “Economic Man’ in Cross-Cultural Perspective: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies”. *Behavioral and Brain Sciences* 28/6 (2005), 795-815. <https://doi.org/10.1017/S0140525X05000142>
- Hoffman, Elizabeth vd. “Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games”. *Games and Economic Behavior* 7/3 (01 Kasım 1994), 346-380. <https://doi.org/10.1006/game.1994.1056>
- Irons, William. “How Did Morality Evolve?” *Zygon*® 26/1 (01 Mart 1991), 49-89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.1991.tb00803.x>
- Jacques, Cauvin. *Birth Gods and Origins Agriculture (New Studies in Archaeology) [Paperback] Cauvin, Jacques*. Cambridge, 1999.
- Kelemen, Deborah. “Are Children ‘Intuitive Theists’?: Reasoning About Purpose and Design in Nature”. *Psychological Science* 15/5 (01 Mayıs 2004), 295-301. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00672.x>
- Norenzayan, Ara - Hansen, Ian G. “Belief in Supernatural Agents in the Face of Death”. *Personality and Social Psychology Bulletin* 32/2 (01 Şubat 2006), 174-187. <https://doi.org/10.1177/0146167205280251>
- Rousseau, Jean-Jacques - Tozer, Henry J. *The Social Contract, or, Principles of Political Right*. London: Penguin Books, 1968.
- Schaller, Mark - Cialdini, Robert B. “Happiness, Sadness, and Helping: A Motivational Integration.” *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior, Vol. 2*. 265-296. New York, NY, US: The Guilford Press, 1990.

- Shariff, Azim F. - Norenzayan, Ara. "God Is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game". *Psychological Science* 18/9 (Eylül 2007), 803-809. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01983.x>
- Shariff, Azim F. - Norenzayan, Ara. *The Effect of Religious Priming on Affect and Attitudes*. Unpublished Raw Data (2006).
- Sosis, R. - Ruffle, Bradley J. "Ideology, Religion, and the Evolution of Cooperation: Field Experiments on Israeli Kibbutzim". 23/89-117. *Research in Economic Anthropology*, 2004. [https://doi.org/10.1016/S0190-1281\(04\)23004-9](https://doi.org/10.1016/S0190-1281(04)23004-9)
- Sosis, Richard - Alcorta, Candace. "Signaling, Solidarity, and the Sacred: The Evolution of Religious Behavior". *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews* 12/6 (01 Ocak 2003), 264-274. <https://doi.org/10.1002/evan.10120>
- Srull, Thomas K. - Wyer, Robert S. "The Role of Category Accessibility in the Interpretation of Information About Persons: Some Determinants and Implications." *Journal of Personality and Social Psychology* 37/10 (1979), 1660-1672. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.37.10.1660>
- Trivers, Robert L. "The Evolution of Reciprocal Altruism". *The Quarterly Review of Biology* 46/1 (01 Mart 1971), 35-57. <https://doi.org/10.1086/406755>
- Voltaire. *The Portable Voltaire*. çev. Ben Ray Redman. New York: Penguin Books, 1977.
- Watson, D. vd. "Development and Validation of Brief Measures of Positive and Negative Affect: The Panas Scales". *Journal of Personality and Social Psychology* 54/6 (Haziran 1988), 1063-1070. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.54.6.1063>
- Wilson, David. *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press, 1st edition, 2002.
- Yalçıntaş, Murat. "Ekonomik Karar Almada Adalet ve Oyun Teorisi". *Maliye ve Finans Yazıları* 1/103 (30 Nisan 2015), 247-273. <https://doi.org/10.33203/mfy.307968>

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Osman Zahid Çifçi.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.